

LEEUWARDEN

DE MOOISTE STADSGEZICHTEN 1600 TOT NU

W BOOKS

LEEWARDEN

DE MOOISTE STADSGEZICHTEN 1600 TOT NU

Samengesteld en ingeleid door Gert Elzinga

WBOOKS

WOORD VOORAF

De gemeente Leeuwarden beschikt over een interessante, rijke en veelzijdige kunstverzameling. Voor een groot deel is dat te danken aan de eerste betaalde stadsarchivaris van Nederland, Wopke Eekhoff. Toen Eekhoff in 1838 werd benoemd ging hij vrijwel meteen aan de slag met de stedelijke kunstverzameling. Eekhoffs hoofddoelstelling hiermee was 'om alles bijeen te brengen wat de kunst heeft voortgebracht ter toelichting van de schriftelijke en gedrukte bronnen van de geschiedenis van de stad'. In de kleine veertig jaar dat hij voor de gemeente werkte, bracht hij een grote, systematisch opgezette collectie bij elkaar van schilderijen, prenten, tekeningen en kaarten. Eigenlijk was hij de eerste professionele kunstverzamelaar van Friesland in overheidsdienst. Hij stond trouwens ook mee aan de wieg van het Prentenkabinet van het Fries Museum. Zijn opvolgers bij het Gemeentearchief (en later bij het Historisch Centrum Leeuwarden) konden voortborduren op zijn pioniersarbeid. Bij bezoeken aan andere Culturele Hoofdsteden de afgelopen jaren viel het op dat die steden de bezoeker nauwelijks

informatie gaven over het (rijke) verleden van die plaatsen zelf: noch in de openbare ruimte, noch in tentoonstellingen of publicaties. Ter gelegenheid van Leeuwarden Culturele Hoofdstad van Europa 2018 heeft het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) – de beheerder van de gemeentelijke kunstcollectie - het initiatief genomen een selectie van de fraaiste schilderijen, prenten en tekeningen van de Friese hoofdstad, van de zeventiende eeuw tot nu, aan het publiek te presenteren. Het leek het HCL een goed idee om niet alleen een keuze uit zijn Topografisch Historische Atlas te laten zien op een tentoonstelling (in het gebouw van het HCL) en in een boek, maar ook middels afbeeldingen (reproducties) in het straatbeeld. Op onverwachte plekken - etalages, parkeergarages, openbare reclameborden - kunnen bezoekers en bewoners ervaren hoe de stad er vroeger uit heeft gezien en hoe Leeuwarden in al die jaren is veranderd.

Nooit eerder werden zoveel stadsgezichten van Leeuwarden tegelijkertijd bij elkaar gebracht in een tentoonstelling en in een

boek. Schilders en tekenaars van toen en kunstenaars van recenter datum tonen de rijkdom en armoede van de historische binnenstad en directe omgeving. Vaak waarheidsgetrouw, maar soms ook met de nodige fantasie. De pareltjes, maar ook de rotte plekken. Voorbij komen soms inmiddels al weer lang verdwenen gebouwen, pleinen, straten en gloppen, een andere keer zien we nog altijd aanwezige gezichten. De selectie voor tentoonstelling en boek is gemaakt door kunsthistoricus Gert Elzinga. Jarenlang was hij conservator van het Prentenkabinet van het Fries Museum en sinds 2011 werkt hij als vrijwilliger bij het HCL. De collega's van het Fries Museum hebben genereus meegewerkt aan het beschikbaar stellen van werken uit hun verzameling.

Hopelijk is het gelukt met deze *mooiste stadsgezichten* Leeuwarden in dit bijzondere jaar te laten zien als een van de meest verrassende provinciehoofdsteden van Nederland.

Geart de Vries
directeur Historisch Centrum Leeuwarden (HCL)

GEZICHT VANUIT HET ZUIDEN OP DE STAD LEEUWARDEN

Jacob van der Croos, omstreeks 1675, olieverf op doek

Jacob Pietersz van der Croos werd rond 1642 in Den Haag geboren als zoon van een zeeschilder. Net als verschillende andere schilders uit Holland kwam hij door zijn huwelijk in Leeuwarden terecht. In 1667 trouwde hij er met de katholieke Teuntje Baij. Hij overleed na 1683, waarschijnlijk in deze stad.

Zijn gezicht vanuit het zuiden laat het silhouet van de stad zien. Op de wallen staan nog standerdmolens, het oudste type windmolen van de Nederlanden,

met een molenkast met wieken op een stam. Links is de Oldehove zichtbaar en rechts de Nieuwe Toren die in 1884 is gesloopt. De meest rechtse molen stond buiten de wallen aan de Schrans. Dit was de Wijnhornster molen bij een sluisje met dezelfde naam tussen de Wijnhornsterzijlsloot en de wat oostelijker gelegen Potmarge. Op de brug over deze sloot in de Schrans rijdt een ruiter naar de Wirdumer buitenpoort waar nog een glimp van te zien is, de monumentale binnenpoort

is gek genoeg niet zichtbaar. De bomen links op de voorgrond zijn geschilderd om diepte te scheppen. Tussen de bomen is nog het dak te zien van de Verlaatsherberg gelegen naast het Verlaat, de sluis tussen de Harlinger Vaart en de stadsgracht. Dit is het enige geschilderde gezicht op Leeuwarden uit de 17de eeuw. Wel zijn er in die tijd vele stadsgezichten in de vorm van gravures verschenen.

DE TOUWSLAGERIJ OP HET OLDEHOOFSTERKERKHOF

Onbekende kunstenaar, omstreeks 1900, gouache

Zoals de naam al aanduidt, was hier eeuwenlang een kerkhof. Ooit was dit kerkhof onderdeel van de Oldehoofsterterp waar al in de Romeinse tijd bewoning was. In de 12de eeuw stond hier een tufstenen Romaanse kerk waarin en waaromheen begraven werd. Ook nadat de opvolger van deze kerk aan het begin van de 17de eeuw grotendeels afgebroken werd, bleef de functie van kerkhof zowel binnen als buiten de muren van het oude gebouw gehandhaafd. Pas veel later werden de restanten van de kerk geruimd om het terrein te egaliseren. Het kerkhof bleef tot 1833 het voornaamste van de stad. Toen was de nieuwe begraaf-

plaats aan de Spanjaardslaan gereed. De zerken en het plaveisel van geeltjes van het oude kerkhof werden verwijderd om het terrein vervolgens van wandelpaden en beplanting te voorzien en met gras in te zaaien. Waarschijnlijk is toen ook de lijnbaan of touwslagerij aangelegd die hier door een onbekende kunstenaar is vereeuwigd. Voor een lijnbaan was een smalle lange strook grond nodig om touw te slaan en die was op deze plek beschikbaar. Pas in 1933 werden bij de aanleg van het bodeterrein de graven voor het eerst grootscheeps geruimd. De daarna nog resterende stoffelijke resten werden geruimd

tijdens het graven van de parkeerkelder in 2005. Na het gereedkomen van de parkeergarage werd het Oldehoofsterkerkhof een jaar later in gebruik genomen als evenemententerrein. De touwslagerij was inmiddels allang verdwenen.

De onbekende kunstenaar geeft ook zicht op de achterkant van de bebouwing van het Heer Ivostraatje met helemaal rechts Gemeenteschool nr 5. De huizen werden later gesloopt maar in 2017-2018 is hier Obe gevestigd, het nieuwe centrum voor Lân fan Taal.

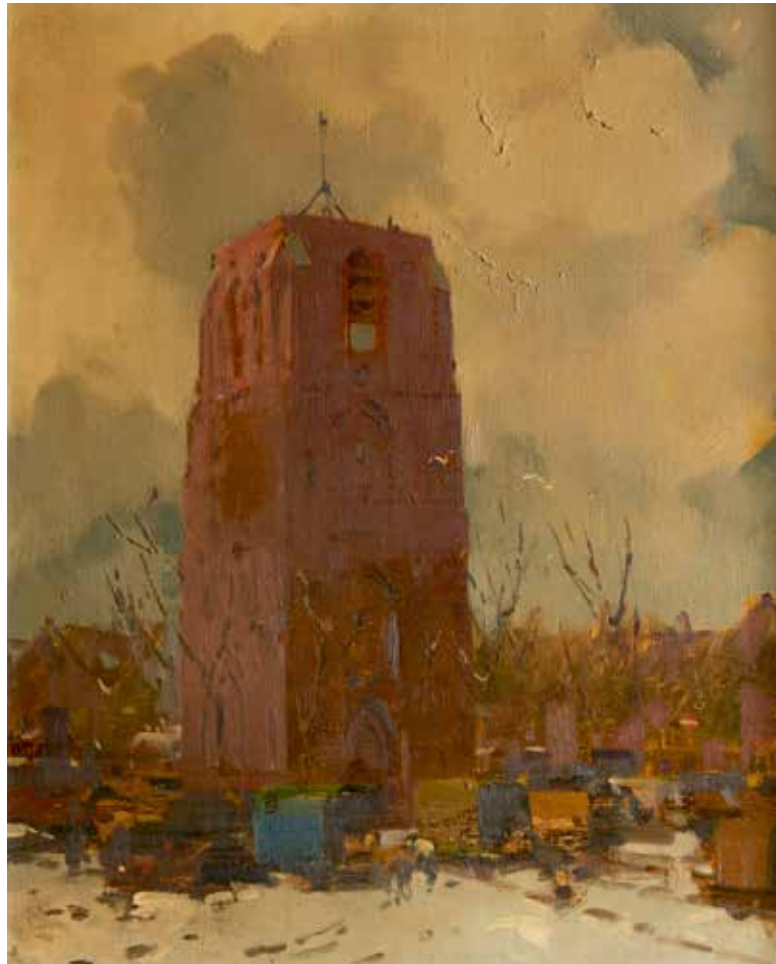
HET BODETERREIN BIJ DE OLDEHOVE

Piet van der Hem, 1935-1940, olieverf op doek

Het Oldehoofsterkerkhof heeft veel verschillende functies gehad. Tot de sluiting in 1833 was het eeuwenlang het kerkhof bij de al eerder afgebroken Sint Vituskerk. Het kerkhof werd geruimd en dat gaf nog wel wat rumoer in verband met de te verwijderen graven en grafstenen van vele vooraanstaande families.

In 1838 werd een wandelpark aangelegd waarvan een deel in 1862 met de bouw van een armenschool een andere bestemming kreeg. Tot 1933 lag het terrein er vrijwel verlaten bij, er waren lijnbanen aangelegd en kinderen speelden er. In dat jaar werd de school gesloopt en het gebied geschikt gemaakt tot centrum voor het regionale goederenvervoer.

De vele schuiten die vroeger de stadsgrachten bevolkten, werden vervangen door het gemotoriseerde transport over de weg. Een netwerk van regelmatige bodediensten verbond de stad met de omliggende dorpen en steden tot in de verre omtrek. Centrum daarvan was dit bodeterrein. Piet van der Hem (Wirdum 1885 – Den Haag 1961) heeft het bodeterrein geschilderd toen het nog volop als zodanig functioneerde. Zoals vele Friese kunstenaars volgde hij zijn opleiding in Amsterdam. Daarna verbleef hij een jaar in Parijs. Hij maakte vervolgens een aantal grote reizen onder meer naar Spanje en naar Rusland waarvan de weerslag in zijn werk terug te vinden is. Hij vestigde zich uiteindelijk in Den Haag. Voor *De Nieuwe Amsterdammer* en *De Haagse Post* maakte hij veel politieke tekeningen. Ook schil-

derde hij veel portretten van de elite in de tijd tussen beide wereldoorlogen. Van der Hem keerde regelmatig naar Friesland terug.

HET PRINCESSEHOF

Jacobus Versteegen, 1785, tekening in pen en penseel in inkt

In 1785, het jaar waarin Versteegen zijn tekening maakte, woonde er al geen Oranje meer in het Princessehof. Tot haar overlijden in 1765 verbleef hier prinses Maria Louise van Hessen-Kassel (Kassel 1688 – Leeuwarden 1765), de weduwe van de Friese stadhouder Johan Willem Friso (Dessau 1687 - Strijensas 1711). Johan Willem Friso van Nassau-Dietz, erfstadhouder van Friesland en prins van Oranje na het overlijden van zijn neef koning-stadhouder Willem III (Den Haag 1650 – Londen 1702), verdronk in 1711 bij Moerdijk tijdens het oversteken van het Hollands Diep. Zijn zoon, prins Willem IV (Leeuwarden 1711 – Den Haag 1751), zou later stadhouder worden in alle gewesten van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Toen Willem IV in 1731 meerderjarig werd, verliet prinses Maria Louise het Stadhouders Hof en verhuisde naar een bestaand pand in de Grote Kerkstraat. Dit pand bestond uit een aantal oudere woonhuizen waaronder de 15de-16de eeuwse Papingastins. Zij liet het complex moderniseren en dat is het huis dat we links op deze tekening zien.

Het pand zou later weer in drieën gesplitst worden, in het middendeel werd in 1898 Maurits Cornelis Escher geboren (overleden Hilversum 1972), wereldberoemd om zijn grafiek met meetkundige principes. Sinds 1917 is hier het Keramiekmuseum Princessehof gevestigd.

Jacobus Versteegen (Amsterdam 1735 - 1795) gebruikte voor zijn tekening de veel eerder gemaakte schetstekening die Cornelis Pronk (Amsterdam 1691 - 1759) rond 1750 maakte. Versteegen paste die tekening aan voor zover dat nodig was. Naar zijn tekening werd een gravure gemaakt ter illustratie van een boek. Versteegen was een Amsterdamse kunstenaar. In die stad werden in de 18de eeuw veel geïllustreerde uitgaves over de Nederlanden gerealiseerd. Het waren dus vooral Amsterdamse kunstenaars die door de verschillende gewesten reisden om daar hun schetstekeningen te maken. Het was ook een normale praktijk dat kunstenaars tekeningen van collega's gebruikten voor hun eigen werk zoals Versteegen deed met die van Pronk.

GEZICHT OP DE OOSTERKERK AAN HET HOEKSTERPAD

Jerre Hakse, 1981, tekening in pen en penseel in inkt

Jerre Hakse (Leeuwarden 1937) tekende de gereformeerde Oosterkerk aan het Hoeksterpad kort voor de afbraak. In datzelfde jaar werd de kerk vervangen door een wat saai appartementengebouw. Ook het parkeerterrein op de voorgrond op de plek waar ooit de gasfabriek stond, is nu verdwenen. Nu staat hier een parkeergarage annex supermarkt in de vorm van

de in de 19de eeuw afgegraven dwinger naast de voormalige Hoeksterpoort. De Oosterkerk was niet de eerste gereformeerde kerk. Die werd in 1842 gebouwd op de hoek Vijzelstraat /Noorderweg maar voldeed al spoedig niet meer aan de eisen van een groeiende gemeente. Men besloot een nieuwe kerk te stichten aan het Hoeksterpad en die werd in 1859 in

gebruik genomen. Dit gebouw onderging later nog tal van veranderingen om uiteindelijk afgebroken te worden. Jerre Hakse tekende de kerk in zijn karakteristieke expressieve stijl, die een goede impressie geeft van het wat sobere bouwwerk.

HET HOEKSTERPAD

Johannes Elsinga, 1967, tekening in pen en penseel in grijzen en witten

Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw stond aan het Hoeksterpad een rijtje huizen, karakteristiek door hun hoge stoep, een herinnering aan de verdedigingswallen die hier ooit lagen en in de 19de eeuw afgegraven werden. Daardoor kwamen de aanliggende huizen hoger te liggen en waren stoepen noodzakelijk voor de toegankelijkheid. Nu staat er een opvallend, door architect Gunnar Daan

(Plasmolen 1939 – Oosternijkerk 2016) gebouwd ovaal appartementengebouw. Op de achtergrond staat de toren van de Sint Bonifatiuskerk, in 1884 gebouwd naar ontwerp van de beroemde architect Pierre Cuypers (Roermond 1827 – 1921), onder meer bekend van het Rijksmuseum en het Centraal Station van Amsterdam. Tot de bouw van de Achmeatoren was de Bonifatiusstoren het hoogste gebouw van

de stad, van verre zichtbaar voor degenen die Leeuwarden van buitenaf naderden. Johannes Elsinga (Wommels 1893 – Leeuwarden 1969) heeft dit winterse gezicht getekend vóór de huizen definitief zouden verdwijnen. Net als Andries van der Sloot kreeg hij zijn opleiding in Den Haag en kan hij beschouwd worden als een navolger van de Haagse School schilders.

GEZICHT OP DE BREDEPLAATS MET OP DE ACHTERGROND DE GROTE KERK

Cor Reisma, omstreeks 1955, olieverf op doek

Cor Reisma (Steenwijk 1902 – Leeuwarden 1962) schilderde dit gezicht op de Grote Kerk toen deze buurt volop in beweging was. De buurten bij de Wissesdwinger werden afgebroken en wat later werd de Groeneweg verbreed, waarbij ook delen van de bebouwing aan de Nieuweburen noord- en zuidzijde verdwenen. De loop van de Noorderweg en van de Nieuweburen werd daarbij gewijzigd. Nu zijn er in de Noorderweg bij het Hoeksterend en bij het Stedelijk Gymnasium rotondes gekomen. We kijken hier vanuit de Opgang - een straatje dat naar de Wissesdwinger voerde - richting de Breedeplaats. De bebouwing langs de Nieuweburen en de linkerzijde van de Breedeplaats werd in de jaren zeventig van de vorige eeuw vervangen door historiserende nieuwbouw.

Reisma schilderde dus een situatie die nu niet meer goed herkenbaar is. Door het kenmerkende kleurgebruik van de schilder is het een bijna vrolijk gezicht met rechts nog een typische auto uit de jaren vijftig. De Grote Kerk heeft nog het koepeltje dat door stadsbouwmeester Thomas Romein (Leeuwarden 1811-1881) omstreeks 1830 werd aangebracht. Het aardige is dat zich in de Grote Kerk gebrandschilderde ramen bevinden, die na de Tweede Wereldoorlog zijn ontworpen door Cor Reisma.

DE PRINSENTUIN

Jacob Bonga, omstreeks 1820, olieverf op paneel

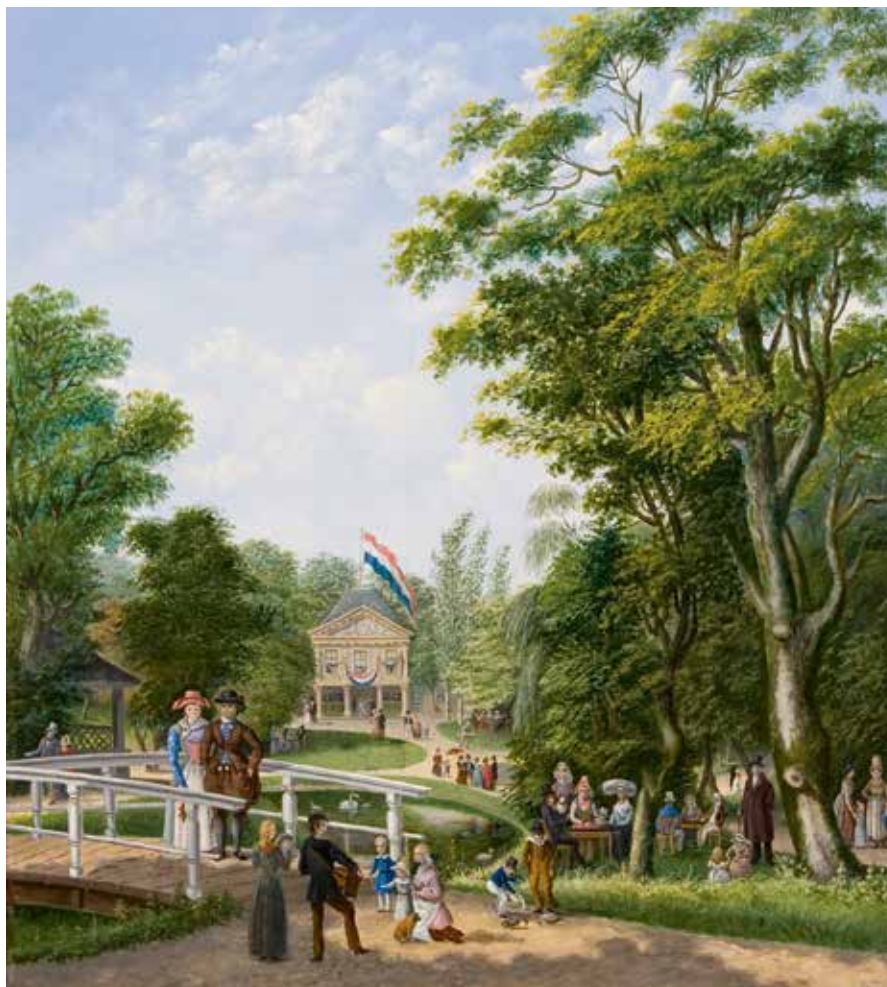
De Prinsentuin is het oudste openbare wandelpark van Leeuwarden. Zijn naam dankt het park aan stadhouder prins Willem Frederik (Arnhem 1613 – Leeuwarden 1664) die in 1648 aan de regering van de stad vroeg om in de Doeledwinger een lusthof te mogen aanleggen.

Bepanting met onder meer oranjebomen en jasmijnbomen werd per schip aangevoerd. Later in die eeuw werd nog een zomerhuis gebouwd (1692) zoals dat min of meer ook nog te zien is op dit schilderij van Jacob Bonga: een gebouw van twee verdiepingen met pilasters en bekroond met een driehoekig fronton. De tuin was aangelegd in de zogenaamde Franse stijl met strakke geometrische vormen.

In de Franse tijd werd de tuin onteigend en opengesteld voor *fatsoenlijke lieden* om daar te ontspannen. Na het herstel van het Huis van Oranje droeg koning Willem I de tuin in 1819 definitief over aan de stad Leeuwarden. De tuin werd daarna opnieuw aangelegd in romantische stijl met slingerpaden en vijvers.

Jacob Bonga schilderde zijn gezicht in de Prinsentuin waarschijnlijk kort na de omvorming van 1820. Wellicht is het een feestdag. De vlag waait boven het voormalige zomerhuis op de achtergrond en de mensen poseren in hun zondagse kleding. Het paar op het bruggetje is opvallend genoeg gekleed in Hindelooper kostuum, niet gebruikelijk in Leeuwarden.

Jacob Bonga is een echte Friese kunstenaar. Hij werd in 1758 in Dokkum geboren. Waarschijnlijk kreeg hij zoals

veel schilders eerst een opleiding tot gewoon huisschilder. In 1817 wordt hij in Leeuwarden vermeld als *verver*. Daar woonde hij tot zijn overlijden in 1848 met

zijn ongetrouwde dochter Diewuke en zoons Sjoerd en Klaas.

Colofon

Uitgave
WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Historisch Centrum Leeuwarden
historischcentrum@leeuwarden.nl
www.historischcentrumleeuwarden.nl

Tekst
Gert Elzinga

Vormgeving
Richard Bos, Wergea

Redactie
Geart de Vries
Hester Postma
Jelle Hoekstra (beeld)
Historisch Centrum Leeuwarden

Met bijzondere dank aan het Fries Museum, Old Burger Weeshuis, Leeuwarden en Stichting Binnenstadsmanagement Leeuwarden/Hayo Galema, Marga ten Hoeve en Marijke Hoekstra.

Van dit boek is ook een Engelse editie verschenen (vertalingen Anja de Bert)

© 2018 WBOOKS / Historisch Centrum Leeuwarden (HCL)
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2018.

ISBN 978 94 625 8250 7 (Nederlands)

ISBN 978 94 625 8251 4 (Engels)

NUR 646, 692

 WBOOKS

HISTORISCH CENTRUM | LEEUWARDEN

 FRI
ESM
USE
UM

In 2018 is Leeuwarden Culturele Hoofdstad van Europa. In *Leeuwarden. De mooiste stadsgezichten 1600 tot nu* worden daarom de mooiste kunstwerken met de Friese hoofdstad als onderwerp verzameld. Wandel mee vanaf de opgang in de Boterhoek (Andries van der Sloot) tot aan de Prinsentuin (Cor Reisma, Jacob Banga), stoppend bij de Tuinster waterpoort, de Kanselarij aan de Turfmarkt (Cornelis Springer) en de Gedempte Keizersgracht (Pieter D. Torensma). Vergelijk, met het boek in de hand, vroeger en vandaag.

Het Historisch Centrum Leeuwarden grijpt dit culturele kroonjaar aan om een selectie van de fraaiste schilderijen, prenten en tekeningen van Leeuwarden vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot nu aan het publiek te presenteren. Nooit eerder werden zoveel stadsgezichten tegelijk samengebracht. Schilders en tekenaars van toen en nu tonen de rijkdom en armoede van de historische binnenstad; de pareltjes én rotte plekken, de bewaarde én verdwenen gebouwen.

Leeuwarden. De mooiste stadsgezichten 1600 tot nu is een onmisbaar boek voor iedereen die ook maar iets met Leeuwarden heeft.

